

DSPACE da Universidade de Santiago de Compostela

<http://dspace.usc.es/>

Instituto da Lingua Galega

F. Fernández Rei (2013): “O bacelo galego que prendeu na Serra de Gata” [limiar], en Xosé-Henrique Costas González: *O valego. As falas de orixe galega do Val do Ellas (Cáceres-Estremadura)*. Vigo: Xerais, 7-10.

You are free to copy, distribute and transmit the work under the following conditions:

- **Attribution** — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).
- **Non commercial** — You may not use this work for commercial purposes.

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

<http://ilg.usc.es/>

Francisco Fernández Rei: “O bacelo galego que prendeu na Serra de Gata”, limiar do libro de Xosé-Henrique Costas González: *O valego. As falas de orixe galega do Val do Ellas (Cáceres – Estremadura)*. Vigo: Xerais, 2013, 7-10.

O bacelo galego que prendeu na Serra de Gata

No orixinal e exitoso programa *Sitio distinto* que en 1991 Antón Reixa dirixía na TVG, dedicouse unha sesión ás “falas raras”; e esa noite, entre os falantes “raros” que entrevistou o polifacético Reixa, estaba un camioneiro de Valverde del Fresno (Cáceres), na estrema con Portugal. Cando vin o programa esperaba que ese estremeño falase un portugués algo “raro”, pero non unha fala que, de entrada, me lembraba o galego que tiña escoitado nas Portelas de Zamora, aínda que o acento non era o portelao.

Non me chocara o emprego de formas como *muto* ou plurais en *-is* (*zagais*, sg. de *zagal*), pero si a total ausencia de sibilantes sonoras e de vogais nasais, porque da miña época de estudante universitario pola lectura da *Dialectoloxía española* de Zamora Vicente lembraba que Valverde era enclave lingüístico portugués, como o eran Alamedilla en Salamanca ou Olivenza en Badajoz. No momento pensaba que ese valverdeiro falaba un portugués “raro” de máis, resultado dunha fortísima castelanización, o que comentei con outras persoas que quedaran impresionadas pola similitude co galego moderno.

Cando practicamente esquecera aquel falar “raro” de Estremadura, nunha das pausas dun coloquio do *Atlas Linguistique Roman* celebrado en Bélxica en novembro de 1991, paseando co profesor da Universitat de Barcelona José Enrique Gargallo por carreiros de outeiros próximos a Malmedy, preguntoume se vira ese programa de Reixa e que me parecía a fala do valverdeiro. Ignoraba que Gargallo andase a estudar as falas dos chamados Tres Lugaris de Cáceres (Valverde do Fresno, As Ellas e San Martín de Trebello) e non lembro que neses días me dixese que estivese a preparar algo sobre elas; de aí a miña sorpresa cando a finais de xaneiro (ou comezos de febreiro) de 1992 recibín o texto mecanografado dun relatorio de Gargallo sobre o hibridismo e a vitalidade “en las hablas fronterizas (con Portugal) del Valle del Jálama (provincia de Cáceres)”, que nos primeiros días de xaneiro dese ano presentara no *XX Romance Linguistics Seminar* celebrado en Cambridge.

Comezaba falando o autor de que as tres falas de Xálma “de hecho muy similares, descansan sustancialmente en una base constitutiva de tipo gallego-portugués (*boas noites; ceu; chegar; feito*), lo cual parece explicarse por el origen de los primitivos repobladores de la zona (acaso en parte, también, de extracción astur-leonesa occidental)”. E engadía que o secular proceso de castelanización á que foi sometido este recanto estremeño “a pesar de su aislamiento de Castilla-León y del resto de Extremadura hace pocos años, dificulta, a mi modo de ver, la consideración como dialecto portugués de dicho enclave lingüístico”.

O sintético e didáctico estudo lingüístico deste relatorio tiña como anexo varias redaccións feitas á man por estudantes de 6º EXB das Ellas e de San Martiño, que escribían na súa propia fala na que nunca os alfabetizaran, polo que tiñan lóxicos problemas á hora de representar sons como o *n* velar ou as sibilantes sonoras, á vez que eran boas mostras de textos orais do que o portugués L. F. Lindley Cintra definira como “falar também essencialmente galego da região de Xalma”. Levei o texto dese relatorio á clase de Lingüística Románica, resumín o contido e lin as redaccións sen indicar de onde eran para que os estudantes da materia tratasen de localizar os textos no territorio galego. Ninguén dubidou en dicir que eran do galego oriental, alguén sinalou que poderían ser do galego eonaviego, aínda que a maioría considerou que debían ser das Portelas de Zamora.

A finais de febreiro ou comezos de marzo, nunha sesión do Seminario de Lingua Galega de COU do que eu era o responsable e do que formaba parte o profesor da Universidade de Vigo Xosé Henrique Costas González, comentei a posible existencia dunha variedade galega en Cáceres baseándome no relatorio de Gargallo e na (re)lectura que eses días fixera de diversos traballos, particularmente de lingüistas portugueses que estudaran as falas da *região de Xalma*. Tamén lles lin ós membros do Seminario de COU os textos de escolares do Val do Ellas, pero axiña nos puxemos a debater sobre modelos de exames para as probas de selectividade, que era o obxectivo da reunión.

Semanas despois Henrique Costas apareceu en Santiago con varias horas de gravación daquel posible galego de Extremadura, que el mesmo na Semana Santa rexistrara nos Tres Lugares. Quería que eu as escoitase e que logo se depositasen no Arquivo do Galego Oral do Instituto da Lingua Galega. Asemade tróuxome unha mancha de follas por el escritas á man, con paradigmas verbais e outro material que ampliaba considerablemente a sintética caracterización do relatorio de Gargallo e co se podían matizar algúns fenómenos dunha excelente monografía de Clarinda de Azevedo

Maia sobre as falas da rexión de Xálima e Sabugal. Esas follas á man foron o bosquejo dun traballo que Costas publicou a finais de 1992 na revista *Cadernos de lingua*.

Suxerínlle que redactase un artigo para a revista *A Trabe de Ouro* para dar a coñecer a situación sociolingüística desa zona de Cáceres, traballo que se publicou en setembro de 1992 e que constitúe a primeira publicación en Galicia, e en galego, sobre a orixe e a vitalidade social do falar “essencialmente galego” de Cáceres. Desde ese ano Costas converteuse en Galicia nun infatigable difusor da existencia do valverdeiro, do lagarteiro e do mañego e do orgullo e autoestima que preto de 5.000 falantes teñen da súa fala, tan próxima ó galego moderno (e ó portugués setentrional), á vez que se converteu nun indesmaiable investigador das falas do *Val do Río Ellas*, denominación que prefere (e xustifica) ás tradicionais de *Xalma* dos lingüistas portugueses e *Xálima* ou *Jálama* dos estudosos españois; e creou o glotónimo *valego* para designar as falas do val.

A presente monografía é o resultado de vinte anos de continuas visitas de Costas á zona para recoller material, que foi dando a coñecer nun bo quíñon de relatorios e de artigos, agora revisados, actualizados e agrupados nos diversos capítulos deste libro co que demostra que nada do que se refire ó Val do Ellas lle é alleo. Debulla con paixón e claridade expositiva, entre outros aspectos, a onomástica e a historia do galego na zona (con atención especial á toponimia), dá hipóteses sobre a mantemento da fala e a súa polémica adscrición lingüística e fai unha completa caracterización fonética, morfosintáctica e léxica, para rematar cunha análise da situación sociolingüística e da urxente necesidade de codificación destas falas para o que propón unha solución “á galega”.

Paixón e ciencia percorren todo o libro co obxectivo de que sexa unha obra útil para dar longa vida ás falas do Val do Ellas. Como el mesmo sinala, o que pretende é “estudar e describir unhas variedades lingüísticas de orixe histórica e cerna actual galegas para contribuír a que se prestixien e sobrevivan con vitalidade no seu territorio, non como obxecto coleccionable nin musealizable, nin como curiosidade folclórica visitable nunha reserva ata o seu esmorecemento por falta de coidados ou por inanición, senón como realidade viva, con saúde e con futuro”. Non separa o estudo lingüístico dos temas sociais e legais, non escapa dos aspectos políticos, polo que o libro se abre cun longo capítulo sobre o contexto lexislativo e político de todas as linguas minorizadas de España, onde se atende a situación do galego, do vasco e do catalán nos

seus diversos territorios e tamén a situación doutras linguas españolas que moita xente ignora a súa existencia, como ocorre co asturiano, aragonés, aranés, portugués, árabe e tamazig; e a seguir estuda a lexislación lingüística ignorada, particularmente a Carta Europea das Linguas Rexionais Minorizadas e a súa importancia para a normalización do galego de Galicia, mais tamén para o galego estremeiro e do Val do Ellas.

Cando me preguntan se realmente se fala galego en Cáceres, adoito dicir que é un galego entre aspas, pero galego, con trazos de seu e moitos outros comúns a falas galegas e portuguesas. Aplicando un sistema de dialectometría iberorromance a 8 fenómenos fonético-fonolóxico, 24 morfolóxicos e 11 sintácticos Costas demostra que as falas do Val do Ellas concordan nun 81% co galego, nun 63% co astur-leonés e nun 60% co portugués, e que as porcentaxes de afinidade co galego e co portugués aumentarían de usar trazos lexicais nesa análise dialectométrica.

A repoboación nesa zona estremeña e a pervivencia de falas (esencialmente) galegas en Cáceres lémbreme o que ocorreu en Italia coas comunidades valdenses orixinarias do sur de Francia, que na 2ª metade do século XIV, fuxindo das persecucións, se instalaram no sur de Italia. Aquí as poboacións locais fóronas asimilando, agás en Guardia Piemontese, na provincia calabresa de Cosenza, onde aínda se fala o *guardiolo*, variedade da lingua occitana.

O *valverdeiro*, o *lagarteiro* e o *mañego* son variedades (esencialmente) galegas, que a pesar das diferenzas entre elas constitúen un mesmo “dialecto”, o *valego*, que é a terceira ponla da lingua galega medieval que vive nos Tres Lugaris desde que a finais do séc. XII e comezos do XIII a levaron colonos de Afonso VIII, que asinaba como *rex Legionis et Gallecie* e que está enterrado no Panteón Real da catedral de Compostela. O *valego* é o froito dun gallo dun carballo ou rebolo galego (ou dunha oliveira, que tamén as había na Galicia medieval) ou ben o bacelo dunha vide galega oriental transplantado hai centos de anos ós somontes da Serra de Gata, que prendeu e segue ben vivo, sen que o queimasen o forte do sol estival nin as xeadas invernales dos somontes desa Serra.

Francisco Fernández Rei

Fefiñáns, maio de 2013